

ԹՈՒՐԳՕ-ԳՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱԽՆՔԻ ՔՍԱՆՆԻՀԻՆԳԱ-
ՄԵԱԿԸ

1880—1905

VII

Հետևեալ առաւօտը մենք մեկնեցինք վանքից և երեկոյ-
եան հասանք Բաշկալէ: Քաղաքի կառավարիչն էր այն ատեններ
հռչակաւոր սահմանադրական Միդհադ փաշայի աները՝ Թօսուն
փաշան, որ իբր իր լուսամիտ փեսայի քաղաքական ուղղու-
թեան հետևողներից մինը աքսորուած էր Սուլթանի հրամա-
նով այդ հեռաւոր անկիւնը, սահմանադրութեան վերահաս-
տատումը Տաճկաստանում ապագային բոլորովին անկարելի
դարձնելու համար: Եթե անսամեայ հուժկու, առոյգ, ուրախ-
գուլարթ մի հինաւուրց թուրք էր Թօսունը, թէև ենիչարիա-
կան ժամանակներից մնացած, այլ սակայն բաւականի չափ
ազատամիտ գոնէ իր քաղաքական հայեացքներում: Մեր տե-
սակցութեան միջոցին, որ բաւական երկարատև էր և յորում
այն ատեններ այնքան տաք կերպով յուզուած Յ1-րդ արիւնոտ
յօդուածի տրամադրած ռէֆորմների հարցը շօշափուեց՝ փաշան
լուսամիտ մտքեր արտայայտեց: Նա ըմբռնել էր որ առանց
պետական հնացած, մաշած, փտած սոսկալի ռէֆիմը հիմնովին
բարեփոխութեան ենթարկելու փրկութիւն չկար Թուրքիոյ հա-
մար, և թէ Սուլթան Համիտի բռնած ու հետևած արդի բա-
ղաքականութեան հետևանքը անպայման պիտի վերջնական
կործանման տանէր յանգեցնէր ամբողջ օսմանեան մեծ կայս-
րութիւնը.—բան մը այսօր արդէն կատարուելու վրայ մեր աչ-
քերի առաջ: Թօսուն փաշան կատարեալ մի Միդհադեան
էր: Ռոսիայից նա ոչ մի յոյս չուներ Թուրքիոյ վերածնու-
թեան ու քաղաքական զարգացմանը համար, ի նկատի ունե-
նալով որ միապետութիւնը միշտ միմիանց թշնամի են եղել և
շարունակ զիրար կործանելու վրայ են. «միայն Անգլիան է—
ասաց նա.—մեր ճշմարիտ անկեղծ բարեկամը, որ անընդհատ
աշխատել է Տաճկաստանի բարօրութեանը, բայց, աւանդ որ
Համիտը այդ բանը չկարողացաւ ըմբռնել և գնալով անշա-
տուեց Ալբիօնից, դրժելով Կիպրոսի դաշնադրութեամբ յանձն
առած պարտականութիւնները և տուած հանդիսաւոր խոստ-

մունքները ի մասին երկրի վարչական բարենորոգմանց: Եւ այդ ցաւակի հանգամանքը շատ թանգ պիտի նստի մեզ ապագային մի օրը:

Նա խօսում էր զգացուած և յուզեալ, որպէս մի թուրք պատրիօս, շերմապէս սիրելով Օրխանների և Օսմանների հաստատած մեծ պետութիւնը եթէ ոչ Հայրենիքը որ չկար ու չկայ բոլորորովին օսմանցի թուրքերի համար:—

Գալով Շէյխ Իւբրադուլլահի շարժումներին՝ փաշան բոլորովին չի ծածկեց էլ հիւպատոսից որ դրանք կատարուած էին Սուլթանի բացարձակ հրամաններով ու հրահանգներով: «Մենք»—ասաց նա ցաւագին մի հառաչանք քաշելով—«մեր բոլոր պանծալի պատմութեան մէջ դեռ Համիդի նման մի անհեռատես, բանի չի համոզուող, յամառ, ապիկար և անգութ թագաւոր չենք ունեցել 33 Սուլթանների ստուար շարքում, որանք Օսման I. Ղազիից սկսած (1299) մինչև մեր օրերը բազմել են օսմանեան փառապանծ գահին վրայ: «Տեսէք» ասեց նա—«Մահմուտ II. Ադիլը (արդարադատ), (1808) գովելի հեռատեսութեամբ մի օրուայ մէջ բնաջինջ արեց 3—4 հարիւր տարի գոյութիւն ունեցող ահեղ Ենիչարիական բանակը, կոտորել տալով ամենքին Կ. Պոլսոյ Հիպոպոդրոմի հրապարակում գտնուած լայնածաւալ զօրանոցում: Պէտք է ձեզ ասեմ որ նա այդ սոսկալի քայլը արեց լսելով մի խելացի հայի խորհուրդին—Գազալ Արթիւն Ամիրան էր այն, որ իրաւամբ արժանի կոչուելու Օսմանեան գահին ու պետութեան մեծագոյն ուրիշալմ բարերարն ու անգնահատելի բարեկամը, որ այդ խորիմաստ և հեռատես ծրագրովը—թէև սոսկալի անդթութիւն և ոճրագործական բնաւորութիւն ունեցող—մի մեծ ծառայութիւն է մատուցել վեր կայսրութեան, դարուց և դարս յիշատակելի մեր պատմութեան մէջ: Օտեան Գրիգոր էֆէնդին ալ մի այդպիսի հազուագիւտ անձնաւորութիւն էր, սակայն Համիտ վնդեց ու հալածեց նրան մինչև Պարիզ, ահանջ դարձնելով նրա տուած բարի, օգտակար խորհուրդներէ, ջնջեց նրա Միդհադի հետ կազմած նիզամնամէն (սահմանադրութիւն) որ ժխտեց և լիբր, անդգամ, անօրէն մարդկանց իր շուրջը հաւաքեց, մարդասպաններին, գողերին ու աւազակներին քաջալերեց, նրանց ամենքին կայսերական շնորհներով, առատածնուն պարգևներով, տիտղոսներով ու պաշտօններով, բացի այդ՝ կախաղանի վրայ բարձրանալու արժանի մի հինաւորաց աւազակապետին Շէյխ օծել տալով Մէկկայում՝ Բիւրդիստան ուղարկեց՝ ճիւղային յետին մտքերով ու ահռելի նպատակներով: Բանը այնտեղում է որ Համիդ ցանկանում է իր մեծ-հօր, Մահմուդի ջնջած ենի-

չէրիական բանակի տեղ հաստատել քրդական մի նոր սոսկալի, ոսոխալի ենիչէրիութիւն, որ պիտի գերազանցէ իր արարքներով նախորդը և ապշեցնէ, զարհուրեցնէ իր անլուր խժոճութիւններով համայն աշխարհը ապագային:

Կօնսուլը, որ այնքան էլ տեղեակ չէր թուրքաց պատմութեան, բոլորովին զարմացած մնացած էր Թօսու՛ն փաշայի արած այս սոսկալի մերկացումներովը և ոչ մի խօսք չգտաւ նրան պատասխանելու, ուստի վերջ տալով տեսակցութեան մեկնեցանք փաշայի մօտից:

Երեկոյեան մեզ փոխադարձ այցելութեան եկաւ փաշայի կողմից Ադլիյէի (արդարութիւն) նախագահ հաջի Մուստաֆա էֆէնդին: Սա բոլորովին մի ուրիշ անսակի մարդ էր. բնիկ վանեցի և հայկական սերունդից, 45—50 տարեկան մի թունդ իսլամ լինելով, նա նորակազմ *a la réforme* հաստատած Ադլիյէյի կոչուած նորահնար հարստահարութեան մի յաջող միջոցն հանդիսացող վարչութեան ղեկավարութիւնն ստանձնել էր «Հնորհիւ վեհ. Սուլթանին» (!) ըստ Տաճկաստանի լրագրաց: Նրան կարելի է անուանել այսօրուայ լեզուով մի ճարպիկ պանիսլամիտ և նա անկասկած հէնց այդ պատճառով էլ արժանացել էր Համիդի ուշադրութեանը ու շնորհներին, որպէս մի ընտիր գործիչ իր ապագայ ծրագիրներին: Խօսակցութիւնը դարձաւ էլի օրուայ երկու հրատապ հարցերի շուրջը— քրդական արշաւանք և ռէֆօրմներ: Սկսելով առաջինից Հաջին երկիւղ յայտնեց դրանից առաջանալիք ծանր հետեանքների մասին, ի նկատի ունենալով որ քրդերը մի վայրենի, աւազակաբարոյ, ձրիակեր ժողովուրդ լինելով բնականաբար մեծամեծ ֆեասներ պիտի հասցնէին ազգաբնակչութեան խաղաղ, մանաւանդ երկրագործ գիւղաբնակ դասակարգին: Բայց նա բոլորովին մի նոր տեսակէտ մտքեց այդ երկու հարցերը սերտ կերպով միմեանց հետ կապելով: Ձի նրա կարծիքով վեց մեծ պետութեանց սաստիկ ճնշումների տակ Սուլթանի խոստացած բարենորոգումների ծրագիրն էր քրդերի յուզման և շարժումների բուն պատճառը: Ահա թէ ինչու.— վեց նահանգներում, այսինքն. Տրապիզօն, Սեբաստիա, Խարբեք, Կարին, Վասպուրական և Տարօն (Մուշ, Բիթլիք Սղերդ և Դիարբէքի միացրած) գլխաւորապէս 3 ազգեր կան բնակուած. հայեր, քրդեր և ասորիք: Ռէֆօրմների ծրագրից բոլորովին դուրս են թողած քրդերը իբրև վայրենի, անպէտք և ֆեասակար մի տարր, տալով բոլոր իրաւունքները միայն այդ մնացած երկու քրիստոնեայ ազգերին. և այս չափազանց վիրաւորական և անհանդուրժելի լինելով քուրդերին, նրանք էլ

բնականաբար որոշել ու վճռել են զէն ի ձեռին արգելել հէնց սկզբից բարենորոգումների ներմածումը պետութեան այդ մասերում: Եւ Հաջին իր հեռատես մտքովը ճիշտ որ մարգարէաբար նախագուշակեց թէ բանը մեծ և սոսկալի արիւնահեղութեամբ էլ պիտի վերջանար. ինչպէս որ հէնց այդպէս էլ եղաւ յետոյ. բայց, ի պատիւ հայազգի իսլամ Հաջի Մուստաֆա էֆէնդուն, պէտք է յիշատակել այստեղ անցողակի կերպով որ 1896-ի Վանայ մեծ ջարդերի միջոցին նա ոչ թէ չի մասնակցեց այն արիւնահեղութեանց, նման մի ուրիշ լիբը հայազգի իսլամ թէմուր-օղլու-Ղադիր փաշային, որ դժոխային անգըթութեամբ Հայկավանք թաղի իր դրացի 150 հայ ընտանիքներին հրաւիրելով իր մեծ ապարանքը՝ պաշտպանութիւն խոստանալով, այդ միամիտ խղճալի համայնքին, ինքը իր ձեռքովը ամենքին էլ կոտորեց իր սեփական տան մէջ և անմեղ զոհերի տուն-տեղերը թալանելով նրանց հողերն էլ գրաւեց և իր անուան սեփականացրեց առանց այլևայլութեան, լինելով Վանայ քաղաքապետը և ազդեցիկ մի ծայրագոյն աստիճանի լիբը գաղան, — այլ կանչելով իր մօտ իրա 6 որդիքը և բոլոր մօտիկ ազգականները խառն պատուիրեց նրանց. հեռու կենալ այդ ահռելի նամարդութիւնից հարեանի, բարեկամի վրայ սուր բարձրացնել. — և ընդհակառակը՝ ղինելով նրանց և ինքն էլ հրացանը ձեռին ազնուաբար պաշտպանեց իր հայ բարեկամներին ու հարեաններին և բոլոր իրանց սունը դիմող ահաբեկած ժողովուրդին: Եւ արդարութեամբ խօսելով պէտք է ասած որ այդպիսի ազնուասիրտ թուրքեր շատ գտնուեցին այն ահաւոր օրերում ամեն տեղ արիւնլուայ Հայաստանում: Այժմ բանից դուրս է գալիս որ այն մեծազդոյրդ ռէֆորմների ծրագիրները այնքան էլ հեռատես և խելօք կերպով չէին մշակած Գ. Պոլսոյ ղեսպանախորհուրդներում և այդ պարագային դրանից առաջացած բոլոր ահռելի հետեանքների մասին դարուս անխիղճ և յիմար բիւրօկրատիան այնքան մեղաւոր է ու դատապարտելի, որքան Սուլթան Համիդ և նրա գործիք դարձած քիւրդ ազգը:

Լսելով այս բոլոր լուրջ խօսքերը կոնսուլը տհաքեկուեց, թերեւ կարծելով թէ այդ սոսկալի կանխագուշակութիւնները կը պատահէին հէնց իր օրովը և ինքն էլ զոհ կը գնար Հայաստանի ըէֆորմներին!

Մտախոհ և տխուր մենք մեր օթեանը վերադարձանք և հիւպատոսը իսկոյն իր յուշատետրին մէջ արձանագրեց օրուայ բոլոր տպաւորութիւնները, Լոնդոն իր կառավարութեան հաղորդելու համար:

Շտապելով Վան վերադառնալ մենք միւս օրը առաւօտեան կանուխ ճանապարհ ընկանք և, առանց այլևս ճանապարհին որ-
ևէ տեղ կանգ առնելու, շարունակելով մեր ուղևորութիւնը 2
օրից յետոյ հասանք տեղերնիս:

VIII

1880 թուականի աշնանն էր և մեծ սովը առաջիկայ ձմե-
րան պատճառով առաւել ևս սպառնալից մի կերպարանք էր
ստանում, աչքի առաջ ունենալով տարուայ բերքի նուազու-
թիւնը և պատերազմի արհաւիրքներից—թալան-թուլանից նոր
դուրս եկող աղքատացած ժողովրդեան բաղձակարօտ խղճալի
դրութիւնը: Բայց այնտեղ էր բարեբախտաբար Խրիմեան Հայրի-
կը, որ Արծուի աչքերով Վարազայ բարձունքներից ուշադրու-
թեամբ հետեւելով օրուայ հրատապ հարցին—սովին—գերմարդ-
կային ճիգեր էր անում՝ անխոնջ և անձանձիր կերպով սոս-
կալի աղէտի առաջը առնելու: Եւ այդ աջողուեց նրան
այն ժամանակ կատարելապէս էլ անելու: Հայրենասէր Ներ-
սէս պատրիարքը (որի մասին մի բանաստեղծ երգեց այն
ատեն.

«Որբին, հիքին ու Հայրենեաց
Նա կը սփռփէ տխուր լալիւն,
Եւ Ազգային սուրբ իրաւանց
Մատաղ կուտայ կեանքն ողջոյն:
Օ՛հ արիք ելնել ի հանդէս,
Տօնել զմեր Նոր Ներսէս.
Որ իր շուրջը ի սփիւռ,
Կանգնէ տաճար, լուսասփիւռ,
Հոն քաւելու դարևոր
Ազգին վիշտերն բիւրաւոր»):

Օգնում էր Կ. Պոլսից և անգուգական Գրիգոր Արծրունին Կովկա-
սից Հայրենիքի կարօտով տանջուած ու տոգորուած հայոց ցանու-
ցրիւ ազգը ամեն կողմից ու անկիւնից՝ օժանդակեցին Վասպուրա-
կանի արծիւին—խնամելու ու կերակրելու իր ձագուկներին ամ-
բողջ սովատանջ երկրի միջում ու այսպէս ապրեց հայութիւնը,
բայց, ակնդ, ակելի սոսկալի անբախտութիւններ ու աղէտներ
տեսնելու ու կրելու:

Այդ օրերին Կ. Պոլսից ժամանեցին Dr. Միհրան Վարդա-
զարեան և Քերովլէ Կիւլպենկեան՝ ուղարկած «Հայաստանի
Սովելոց յանձնադրողից» Խրիմեան Հայրիկին աջակցելու
խնամատարութեան դժուարին և ծանր գործում: Նրանց ըն-

կերացել էր նաև Քիւթիւկչի Սիմոն Զիլինկերեանը, որին տեսնելով Կամարականի մօտ ես Հափազանց ուրախացայ և նրա հետ մենք մի անկիւն քաշուելով սկսանք մտերմօրէն խօսակցել: Նա էլ Պոլսից էր գալիս և պատմեց ինձ օրուայ նորութիւնները, զորս մենք լրագրաց էջերում չէինք կարդացած. այն է որ Ներսէս պատրիարքը յաջողել էր մի յատուկ ֆէրման կորզել Սուլթանից Ունջեան Արիկ էֆէնտու անուան՝ մի խոշոր դրամադրութիւն աւելցնելու փայերից բաղկացած ընկերութիւն կազմելու Հայաստանում ճանապարհներ, երկաթուղի, մի քանի գործարաններ և այլն և այլն շինելու, և թէ դրա համար Ունջեանը Բանկ Օթոմանին 40000 օսմանեան ոսկի կանխագրաւ տուած է. թէ Տրապիզոնի մօտիկ Թիդէ կոչուած սիրուն, փոքրիկ նաւահանգիստը Սուլթանը նուիրել է այդ ընկերութեան՝ իրեն ապագայ ինքնօրէն Հայաստանի համար Պոլսոյ հետ ուղղակի հաղորդակցութեան մի որոշ յնականտ, թէ Սուլթանը արտօնել է պատրիարքին գործածել Հայկական զինադրոշմը իր պաշտօնական նամակների ճակատին *) և թէ իմի բան՝ մեծ, երջանիկ ապագայ է խոստացուած հայ ազգին, յորում նա պիտի մոռանայ իր անցեալ բոլոր ցաւերն ու վիշտերը, և այժմ պէտք է գործել հայրենի երկրում ամենայն լրջութեամբ ու խելքով: Նա էլ պատմեցի նրան մեր ճանապարհորդութիւնը ու տեսակցութիւնը Շէյխի մօտ: Նա հետաքրքիր եղաւ մանրամասնօրէն՝ տեղեկանալու բոլոր անցուդարձին, և լսելով յետոյ իմ պատմութեանը, նա բացազանչութեամբ ասեց.

— Կեցիր ես անոնց հէրը պիտի անիծեմ!

— Այսինքն թէ ինչ պիտի անես:

— «Շունը շան հետ խօսեցնել միմիանց կոտորել պիտի տամ ու այսպէս մեր հինաւուրց ամբողջ վրէժը պիտի առնեմ անոնցմէ», ասեց Քիւթիւկչին քահ-քահ ծիծաղելով: Նա սարսափեցայ պարզն ասած, քանզի կեանքումս մի հաւու վիզն ալ կտրուելը տեսնելիս չեմ կարողացել դիմանալ, իսկ նա ամբողջ մի ազգին ցանկանում էր միմեանց կոտորել տալ ու թամաշա՝ անել:...

Հետեւեալ օրը Քիւթիւկչին ոտքով-գլխով անհետացել էր, և ինչպէս տեղեկացանք, նա նոյն գիշերը ուղևորուել էր Շէյխի մօտ՝ մասնակցելու նրա ծրագրած մեծ և արիւնահեղ արշաւանքին:

Ականատես

Այդ մէկը գտնէ ճիշտ է, քանզի ես տեսել եմ Ներսէս պատրիարքի առ Captain Clayton ուղղած մի պաշտօնական նամակի ճակատին Հայոց Զինադրոշմը: